

ОСОБЛИВОСТІ ЛІТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕСУ ПЕРІОДУ СТАГНАЦІЇ (кінець 60-х – початок 80-х рр. XX ст.)

Літературний процес 60 – 80-их років XX ст. досліджували в основному тогочасні вітчизняні літературознавці. Значну кількість праць про специфіку прози, поезії і драми цього періоду опублікували В. Дончик, І. Кравченко, Г. Штонь [2]. Г. Касьянов, розглядаючи становище інтелігенції у 60 – 80-их роках, виділяє й умови, в яких творилася література названого періоду [6]. На сьогодні про літературний процес періоду стагнації маємо незначну кількість досліджень, великою мірою тому, що то був складний час в історії літератури і культури в цілому. В силу суспільно-політичних причин багато чого замовчувалося, а ті явища, які ставали предметом художніх і наукових зацікавлень, мали чітко відповідати ідеологічним вимогам. До літератури і літературознавства 60 – 80-их рр. втрачався інтерес, що спостерігаємо і сьогодні.

Виокремлення особливостей літературного процесу періоду стагнації допоможе глибше проникнути у суть окремих літературних явищ і творчість письменників. Тож, мета цієї статті – виділити й осмислити особливості літературного процесу кінця 60-их – початку 80-их років.

Кінець 60-х – початок 80-х рр. XX ст. означають як період стагнації або застою у суспільно-економічному розвитку СРСР, зокрема в Україні.

У словниковій статті серед значень терміну «стагнація» фіксується, що це поняття означає «застій у виробництві, торгівлі тощо, як результат економічної депресії, найвиразнішими ознаками якої є: а) припинення зростання виробництва, економіки; б) припинення інвестиційного процесу» [1, с. 1186]. Кризове становище СРСР у 60-80-х рр. стало наслідком так званої «гонки озброєнь» і малоефективної політики держави.

Застійні явища в радянській Україні були характерні не тільки для економічної сфери. Поняття «стагнація», запозичене з економіки, використовується й для означення тогочасного (кінець 60-х – початок 80-х рр. XX ст.) літературного процесу. У період 60-80-х років у мистецтві й у літературі малопомітним стає явище розширення і збагачення мистецької тематики, фактично не виникають нові літературні напрямки, стильові течії, нівелюються художньо-естетичні засади та ін. Вказані явища стали ознаками реакції радянського керівництва на творчу діяльність письменників-шістдесятників періоду хрущовської «відлиги». Літературі цього покоління властиве «оновлення художніх форм, патетика романтизованого гуманізму, пожвавлення неонародницьких тенденцій та усвідомлення тяглості національних цінностей» [7, с. 727].

П. Загребельний не належав до шістдесятників, але працюючи з 1957 по 1962 рік редактором газети «Літературна Україна», друкував їх твори. В. Дончик згадує про цей період, що з появою в редакції «ЛІУ» П. Загребельного газета суттєво оновилася, і хоча не всі новачки були влучними й отримували схвальні відгуки, та все ж «газета, очолювана П. Загребельним, роблена колективом, до якого він підбирав обдарованих людей, не питаючи в них документів про освіту, прописку і т. ін. (так з'явилися в редакції Є. Гуцало, І. Драч; тоді ж прийшли до неї С. Плчинда, Л. Копань, А. Макаров та інші), була цікавою, дружно й захоплено читалася» [8, с. 45]. На той час «ЛІУ» публікувала твори М. Сингаївського, Є. Гуцала, Ю. Щербака, В. Дрозда, В. Шевчука та ін. Отож, можна твердити, що П. Загребельний мав опосередкований зв'язок з шістдесятництвом. На думку письменника, це явище почалося з виходом у світ поеми І. Драча «Ніж у сонці» [3, с. 141].

Саме проти шістдесятництва, а точніше – проти ідей, якими була пронизана їх творчість, спрямовані заходи політичного режиму. Ідеологічної критики зазнавали й письменники, творити яким довелося пізніше (у 70-80-х роках). Г. Касьянов зауважує, що «після брежнєвського перевороту 1964 в СРСР розпочався поступовий ідеологічний і політичний ренесанс сталінізму. Оскільки під час «відлиги» в середовищі інтелігенції встиг сформуватися тонкий пласт нонконформістів і співчуваючих їм, цей процес наштовхнувся на певний опір, який довелося долати адміністративно-репресивними заходами та ідеологічним контрнаступом» [6, с. 88].

Щодо письменників і літературознавців, на них могли тиснути морально. У пресі, на зборах членів творчих спілок твори і статті критикувалися за невідповідність ідеологічним критеріям. Після такої критики авторів, твори яких визнано «хибними», виключали зі Спілки письменників України, їх прізвища з'являлися у так званих «чорних списках», після чого за цими людьми велося стеження. Використовувалися «закриті рецензії», коли для обговорення творів певного письменника збиралися авторитетні постаті (кандидати, доктори наук, викладачі вузів) й укладали «розгромні» рецензії, що ставали приводом для вилучення творів із друку або ж навіть для арешту письменника. Г. Касьянов зазначає, що необхідною умовою одержавлення інтелігенції стало подолання її індивідуалізму. Здійснювалася «колективізація» інтелігентної праці [6, с. 179]. Створювалися творчі спілки, які нав'язували письменникам принцип колективної відповідальності за їхню творчість, скеровуючи таким чином письменницьку діяльність у потрібне для держави русло.

Нерідко через звинувачення в ідеалізації національного минулого, у відступах від класових позицій, у націоналістичних поглядах книжки не друкувалися. Так, були піддані критиці повісті «Катастрофа» В. Дрозда, «Мертва зона» і «Родинне вогнище» Є. Гуцала, роман «Полтва» Р. Андрияшика, «Хроніка міста Ярополя» Ю. Щербака, «Турецький міст» Р. Федоріва, «Мальви» Р. Іваничука, «Меч Арєя» І. Білика, «Набережна, 12» В. Шевчука.

Прикладом подібного «карально-запобіжного» заходу є історія із романом О. Гончара «Собор» 1968 р. Загалом твір відомого й авторитетного письменника дістав схвальні відгуки і в пресі, і від партійного керівництва, і серед колег-письменників. Проте секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко, упізнавши в одному з негативних персонажів себе, розгорнув кампанію проти «Собору» як «ідеологічно шкідливого» твору. В результаті обговорення роману в «колективах трудящих» з'явилася низка негативних відгуків. Усіх, хто не долучався до обговорення, звільняли з посад, позбавляли партійного квитка, виключали з комсомолу, відраховували з навчальних закладів. Сам О. Гончар не постраждав, можливо, тому, що П. Шелест, секретар КПУ на той час, був не зацікавлений у продовженні цієї кампанії, а, можливо, тому, що О. Гончар – письменник, якого влада цінувала. На думку Г. Касьянова, «ця маленька «епопея» не була чимось особливим в ідеологічній практиці 1960-х років. Вона лише зайвий раз підтвердила, що будь-який літератор, митець, незалежно від посади і суспільного становища, не застрахований від переслідувань. Вона також продемонструвала готовність ідеологічних структур (як суб'єктів) і ретельно підібраної «громадськості» (як об'єктів) до параної колективного цькування будь-кого й будь за що, аби були відповідні вказівки» [6, с. 78].

Майже в один час із «Собором» виходить роман П. Загребельного «Диво», якого могла спіткати така ж доля. Як згадував автор, було складено донос, що його твір націоналістичний. У редакції «Радянського письменника» зібралася комісія нібито з приводу «Собору» О. Гончара, який уже було розкритиковано Шамотою і пройшли партконференції. Переглянувши «Диво», заступник завідувача ідеологічним відділом ЦК КПУ Кухалашвілі сказав: «Який може бути націоналізм у романі про Ярослава Мудрого?» [4, с. 42] Тож вихід роману відбувся 1968 року.

На початку 80-х років ситуація дещо змінилася. Почали друкуватися твори авторів, імена яких потрапляли до «чорних списків» (Ліна Костенко, В. Симоненко, Л. Кисельова та ін.). Інтелігенція чинила протест проти репресій влади. Він міг виявлятися в активній формі, як, наприклад, маніфестації під час перегляду «Тіней забутих предків» С. Параджанова або похорону А. Горської, чи пасивній, як самвидав. У кінці 60-х – на початку 80-х рр. з'явилася низка політичних статей, анонімної публіцистики, а також праць та опублікованих спогадів, які стосувалися питань літератури. Матеріал самвидаву друкувався у журналі «Український вісник». Одним із найбільш відомих самвидавчих праць того часу були «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби і «Лихо з розуму» В. Чорновола.

1979 р. усунуто з посади голови Спілки письменників України В. Козаченка, його місце посів П. Загребельний. Розповідав про цю подію А. Дімаров: «Попередній керівник Спілки Василь Козаченко так запекло з усіх трибун боровся з українським буржуазним націоналізмом, що головний партійний ідеолог поцікавився з Москви у Щербицького: що ви там буржуазний націоналізм розвели? Ну й прибрали потихеньку Козаченка, Загребельного поставили. А Павло взяв і включив до складу делегації письменників, що вирушала на чергову декаду української літератури, бунтівну молодь із шістдесятників. Того ж Григора Тютюнника чи Ліну Костенко...» [8, с. 12].

Таким чином, у 80-их роках партійний режим став відносно слабшим щодо діяльності інтелігенції, водночас і до творчості письменників. Г. Касьянов розцінює цей факт як «флірт» партійної влади з інтелігенцією, що давало змогу владі діяти щодо «інакомислячих українців безпардонно й свавільно» [6, с. 173].

Застійні явища і суспільне життя впливають на літературний процес специфічно. З літератури безслідно не зникають художньо якісні твори, а з літературного процесу – провідні стилі чи ідейно-тематичні напрямки і течії. В. Дончик наголошує, що «період застою не слід прямолінійно проектувати як період застою і в літературі. Умови для розвитку літератури – це ще не сама література. Так чи інакше вони відбиваються на її загальному стані, інтенсивності її руху, кількості й різноманітності її звершень тощо, але літературний організм, як ріка, постійно шукає свій шлях, прокладає своє річище, незважаючи ні на що, утверджує себе. Його залежність від суспільно-духовних обставин може проявлятися по-різному: міліє течія історичного роману – зате поживляються справи в роману воєнного, виникає своєрідний «фольклорно-міфологічний» жанровий різновид; настає «мертвий сезон» у публіцистики, – зате вищого рівня досягають документалістика або перекладацтво» [2, с. 16]. Наприклад, визначальним компонентом прози 60-80-их рр. є її документальність. Серед документальних епічних творів можна назвати романи-біографії «Добра вість», «Ритми життя», «Дорога до матері» В. Дрозда, воєнні твори – «Степ» О. Сизоненка, «Слово після страти» В. Бойка, романи-есе «Олександр Довженко», «Юрій Яновський» С. Плачинди, «Марія Башкирцева» М. Слабошпицького [5, с. 31]. Художньо осмислюючи біографію реальних осіб, прозаїки посилювали вірогідність розповіді. Також використання документальних фактів увиразнює сюжетно-композиційну специфіку твору.

За стилізованими особливостями у прозі кінця 60-х – початку 80-х років І. Кравченко і

Г. Штонь виділяють лірико-романтичний і лірико-психологічний епос. Г. Штонь стверджує, що ліричні тенденції розвинулися з художнього потенціалу історико-революційної (20-х років ХХ ст. Ю. Яновський) і воєнної (40-х років ХХ ст. О. Довженко, О. Гончар) тем [2, с. 151]. Серед лірико-романтичних і психологічних творів І. Кравченко називає новели «Просинець», «В полях», «Олень Август», «Жартували з Катериною» і збірки «Хустина шовку земного», «Запах кропу» Є. Гуцала, оповідання «Голубий попіл», «Колесо» В. Дрозда, збірку новел «Серед тижня» Вал. Шевчука та ін. На думку дослідника, їх об'єднує новизна художньої мови й специфіка образів [2, с. 182-183].

В. Дончик виокремлює ще один стильовий напрям прози другої половини 70-х років, який отримав назву умовно-алегоричний або фольклорно-міфологічний. До нього входить так звана «химерна проза». Дослідник зазначає, що «суть заявленої ще романом О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу...» (1959) фольклорно-міфологічної тенденції [...] – збагачення конкретно реалістичної розповіді, поповнення поетики за рахунок засобів умовності, народно-сміхової культури» [5, с. 31]. До «химерної» прози належать твори про 60-70-ті рр., наприклад, повісті В. Дрозда «Семирозум», «Ірій», Ю. Щербака «Хроніка міста Ярополя», романи В. Земляка «Лебедина зграя», «Зелені млини», а також твори про історію – повісті в легендах Р. Федоріва «Жбан вина» та ін.

Наприкінці 60-х – на початку 80-х років помітною стає зацікавленість письменників історичною тематикою, хоча ставлення до неї було більш ніж підозріле. Історія – найменш точна наука, тому, вміло її використовуючи, вдаючись до алегорії, ремінісценцій, алюзій та інших художніх засобів і прийомів, письменники передавали своє бачення минулого, сьогодення і майбутнього, яке часто суперечило панівній ідеології. Історичні романи через вимисел і домисел до історичного документу не тільки захоплювали читача сюжетом, а й дозволяли йому провести аналогії із сучасністю. Прозаїки, які на той час працювали над творами, котрі ґрунтувалися на історичних фактах, – це Р. Іванчук, О. Іваненко, Р. Федорів, Вал. Шевчук, Вас. Шевчук та ін.

Саме через історичні романи здобув популярність П. Загребельний. «Диво», «Первоміст», «Євпраксія» поставили його у ряд найчитабельніших письменників України. Критика вказувала на романні неточності щодо передачі образів історичних персонажів, зображених подій, на недоліки в неординарних і непростих формах творів П. Загребельного. Але саме ці риси зацікавлюють тогочасного читача й дозволяють романам письменника залишатися актуальними, на чому також наголошував, звертаючись до роману «Роксолана», М. Слабошпицький: «Звичайно ж, реальна Роксолана з історії могла багато в чому бути не такою, якою зобразив її Павло Загребельний. Він дав нам свою версію цього життя. Він переконав нас логікою образу, психологічною мотивацією» [8, с. 79]. Так історичний роман 60 – 80-их років набув значної мистецької вартості.

Безумовно, література реагує на суспільні обставини, і великою мірою саме тим, що в літературному процесі починає діяти своєрідний «закон компенсації», коли в центрі уваги письменників постає інша тематика, вони художньо означають способи розв'язання проблем, характерних для часу написання творів. Про таку залежність літературного процесу від суспільних передумов свідчить творчість літературних поколінь 60-80х рр.

Тож, художня література, крім «злоби дня 60-80-х» років, торкається різних тем і проблематики. Нерідко у творах з активним громадянським пафосом на рівні стилістики можуть виявлятися тяжіння до лірико-романтичних тенденцій. Якщо письменники через суспільні обставини не могли передати художнє осмислення зображуваного у змісті твору, то вони вдавалися до нових пошуків у формі або закладали певний підтекст на рівні образів, художньої мови чи жанрової специфіки твору.

1989 року В. Дончик зауважував: «70-ті та початок 80-х років ще п'ятиліття тому визначилися як «період розвинутого соціалізму», потім – «період всебічного вдосконалення» цього ж «зрілого» соціалізму, і вже в наші дні – як «час застою» [2, с. 3]. Тому можна твердити, що термін «період стагнації» стосовно літературного процесу кінця 60-х – початку 80-х років є умовним.

Отже, незважаючи на те, що літературний процес періоду стагнації характеризується кризовими і застійними явищами, література 60-80-х все ж відзначається різноманіттям художніх творів.

Література:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВФТ «Перун», 2004. – С. 1186.
2. Діалектика художнього пошуку: Літературний процес 60-80-х років. – К. : Наук. думка, 1989. – 320 с.
3. Загребельний П. Думки нарозхрист, 1974-2003 / П. Загребельний. – К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. – 240 с.
4. Загребельний П. Замкнене коло нашої історії – ось це я мав на увазі / П. Загребельний // Дивослово. – 1999. – № 2. – С. 42-45.
5. Історія української літератури ХХ століття : У 2 кн. / За ред. В. Г. Дончика. – К. : Либідь, 1998 – . – Кн. 2: Друга половина ХХ ст. – 1998. – 456 с.
6. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.

7. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р.Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва та ін. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 752 с.
8. Спогади про Павла Загребельного / Упоряд. М.Ф. Слабошпицький. – Харків : Фоліо, 2010. – 249 с.